

ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ: ПОШУК ПАРАДИГМИ

М. Д. Прищак

У статті проаналізовано тenezу філософських парадигм освіти в контексті визначення методологічних основ розвитку освіти XXI ст. Розкрито позитивний вплив на розвиток Західної культури та цивілізації класичної парадигми освіти. Але з іншого боку, саме принципи класичної парадигми призвели до негативних наслідків (моральних, екологічних) в XX ст. Установлено позитивну роль у руйнуванні класичної парадигми освіти неklasичної парадигми, яка відкидає абсолютизацію раціональності, нормативності та абсолютизує плюралістичні підходи та відносність в поглядах на світ та способах їхнього вирішення. Але будь-яка абсолютизація принципів плюралізму, відносності також веде до негативних наслідків, особливо в сфері моралі. Обґрунтовано сутність та базові принципи розробки постнеklasичної (сучасної) парадигми освіти. Постнеklasична філософія освіти, на відміну від неklasичної, не абсолютизує «відмову від істин» та «плюралізм», а акцентує увагу на діалозі ідей, світоглядів, цінностей.

Ключові слова: освіта, педагогіка, парадигма, класична (традиційна) парадигма освіти, неklasична парадигма освіти, постнеklasична (сучасна) парадигма освіти, свобода, етика відповідальності.

EDUCATION OF THE XXI CENTURY: SEARCH OF PARADIGM

M. D. Pryshchak

In the article there has been analyzed the genesis of the philosophical paradigms of education in the context of determining the methodological foundations of the education development of the XXI century. The positive influence on the development of Western culture and civilization of the classical (traditional) education paradigm has been shown. The classical paradigm of education is based on the principle of Sophists, «man is the measure of all things», which became the basis for the formation and development of such key characteristics of the development of Western culture and civilization: freedom, creative personality and society, critical thinking, development of democracy, human rights, development of science, technology. And this became the basis of the high level of achievements of modern culture and civilization of the Western world. But, on the other hand, it has been proved that it was precisely the implementation of the principles of the classical paradigm (rationalism, technocracy, narativism, normativity, certainty, totalitarianism, authoritarianism) that led to the emergence of a number of problems in the twentieth century, especially in the field of ecology and morality. A positive role of a non-classical paradigm in the destruction of the classical paradigm of education has been established, which rejects the absolutization of rationality, normativity, and absolutizes pluralistic approaches and relativity in the views on the world and the ways of their solution. But any absolutization of the principles of pluralism and relativity also leads to negative consequences, especially in the field of morality. The essence and basic principles of development of the post-nonclassical (modern) paradigm of education. Post-nonclassical paradigm of education, in contrast to non-classical, does not absolve «rejection of truths» and «pluralism», but focuses attention on the dialogue of ideas, worldviews, values.

Key words: education, pedagogy, paradigm, classical (traditional) paradigm of education, nonclassical paradigm of education, post-nonclassical (modern) paradigm of education, freedom, ethics of responsibility.

З кінця XX ст. у вітчизняній філософській та педагогічній науках відбувається активний процес пошуку методологічних основ розвитку освіти – іде пошук сучасної парадигми освіти. Роки незалежності України – це чверть століття «блукання в пустелі» з метою виходу на шлях, який приведе до успіху в реформуванні освіти та можливості її інтегрування в західний цивілізаційний та культурний простір.

Заради справедливості, потрібно зауважити, що причиною невизначеності парадигмальних основ розвитку вітчизняної освіти були не тільки внутрішні чинники (невизначеність цивілізаційного шляху розвитку українського суспільства та освіти зокрема), але також проблеми з визначенням парадигми освіти західного світу.

Першим, хоча і незначним, сигналом можливого успішного виходу на цей шлях було прийняття закону України «Про вищу освіту» (2014) [5], більш потужнішим сигналом стало прийняття закону України «Про освіту» (2017) [6].

Не заглиблюючись в аналіз прийнятих законів, можемо зазначити, що в них зроблено суттєвий крок в плані визначення освітньої парадигми, яка би відповідала західній освітній тенденції та враховувала національну специфіку освіти, визначено підходи до її реалізації.

Що стосується вітчизняної філософії, то, незважаючи на певні успіхи філософії освіти в дослідженні питання філософських парадигм освіти [1; 2; 3; 8; 9; 10; 12; 14], результати цих досліджень не повною мірою відповідають запитам сучасної освіти. Ми не бачимо ґрунтовних, системних теоретичних напрацювань в сфері означення та реалізації сучасної вітчизняної парадигми освіти, особливо в контексті

пошуків західної освіти. З іншого боку, педагогічна наука не використовує наявні напрацювання філософів, зосередившись на суто педагогічних наукових пошуках. Тому питання визначення вітчизняної парадигми освіти та шляхів її реалізації залишається актуальним.

Аналіз генези сутності та змісту філософських парадигм освіти, визначення основних засад формування та реалізації сучасної парадигми освіти, є метою нашого дослідження.

Аналіз філософських джерел із проблем освіти дає можливість визначити існування трьох філософських парадигм освіти.

1. Класична (традиційна) – характерна з XIV до середини XX ст.
2. Некласична – друга половина XX ст.
3. Постнекласична – формується з кінця XX ст.

Класична парадигма (традиційна) освіти. Класична парадигма освіти визначається епохою індустріальної цивілізації та філософськими ідеями раціоналістичної філософії Модерну. Онтологічною, аксіологічною, методологічною основою розвитку західноєвропейської цивілізації та культури став вислів софістів *«людина – міра всіх речей»*, який набув абсолютного значення в філософії Нового часу. «Центризм» людини як мірила буття людини та буття суспільства, навіть мірила життя на Землі, став визначальною світоглядною установкою суспільного буття Заходу до середини XX ст. (а в системі соціалістичного експерименту до 90-х років XX ст.).

Принцип *«людина – міра всіх речей»*, визначив формування та розвиток таких ключових принципів розвитку західного світу: *свобода, творчий характер діяльності людини та суспільства, критичність мислення, розвиток демократії, права людини, розвиток науки, техніки*. І саме це стало основою високого рівня досягнень сучасної культури та цивілізації західного світу: економіка, цінності, демократія, права людини, рівень соціальних стандартів життя та ін.

Особливістю Філософії Нового часу стало те, що сутність, центризм людини, став базуватися виключно на раціоналістичних підходах до розуміння сутності людського буття. Не просто *«людина – міра всіх речей»*, а *«розумна людина – міра всіх речей»*. Ключовими категоріями філософії Нового часу та всієї епохи Модерну стали категорії *«раціо», «раціональний», «раціоналістичний»*. Їх домінантність у свідомості, філософії, етиці визначила подальшу логіку розвитку західноєвропейської свідомості, культури, цивілізації та освіти.

Іншим ключовим принципом центризму людини став вислів Сократа *«Мораль – це знання»*, який розкриває критерій *«міри людини»* і його теж можна вважати онтологічною, ціннісною та методологічною основою історичного розвитку Західної Європи.

Але ці вислови, як принципи подальшого розвитку західної культури та цивілізації, мали як позитивні так і негативні наслідки, які проявилися в своїй загостреній формі у XX ст.: технократизм, екологічні проблеми, проблеми моралі та духовності. Абсолютизація *«центровості»* людини в системах *«людина – природа»*, *«людина – світ»*, абсолютизація розуму у визначенні сутності самої людини, абсолютизація розуму в системі *«розум – почуття»* призвели до *«обожествління»* людини, переоцінки її ролі та місця в системі природи, її егоїзму.

Принцип *«підкорення природи»* при всіх його позитивах призвів у другій половині XX ст. до ситуації критичного загострення екологічних проблем, до питання про виживання людства та збереження життя на землі взагалі.

У класичній парадигмі освіти, розвиток науки, техніки, включаючи їхні проєкції на освіту, не розглядається в контексті цінностей, моралі, в контексті відповіді на питання: А на що буде спрямовано науку, техніку, знання – на реалізацію добра чи зла? Уже І. Кант зауважував, що знання має цінність тільки тоді, коли допомагає людині стати людянішою, знайти для себе моральнісну основу, реалізувати ідею добра. *«Спочатку поведінка – знання потім»* [4, с. 155].

Раціоналізм – це технізація та технологізація всіх сфер людського життя, включаючи сферу почуттів, душі. Раціоналізм – це намагання все підігнати під схеми. Результатом цього стало приниження значення в системі людської сутності ціннісної, моральної, духовної її складових. Але людина – це не тільки розум. Людина – це також віра, любов, страждання, серце, душа, безсвідома сфера та ін.

Іншим ключовим принципом розвитку класичної (традиційної) парадигми освіти був пошук *«єдино правильної, істинної», «цілісно-моністичної»* системи філософії, етики, педагогіки, *«єдино правильної, істинної»* системи освіти.

Який же виходить практичний *ідеал освіти* при такому розумінні сутності людини, її місця в суспільстві та універсамі? Це особистість – світогляд якої сформовано на ідеях *єдиновірної, науково вивіреної концепції – істини*, в основі якої такі установки:

- людина є центром земного життя;
- людина може і зобов'язана примусити природу служити собі, не враховуючи «інтереси» самої природи;

- людина може побудувати за певною науково обґрунтованою, правильною ідеєю ідеальне суспільство, в якому правити буде тільки розум, ідея;
- тільки розум може зробити людину щасливою;
- мораль людини повинна формуватися виключно на розумі, на розробленій науковій, єдино правильній теорії.

Суто педагогічним принципом класичної парадигми освіти була ідея, що істини, ідеали, принципи людського та суспільного буття вже сформовані, а роль освіти – все це передати новому поколінню. Програма «формування особистості» вже розроблена. Завдання освіти (педагогіки, вчителя, батька) на основі цієї програми «сформувати» особистість. Такий підхід не створює умови для розвитку особистості: не культивується творчість, самостійність, свобода, критичне мислення, людина живе, діє за схемою, яку її нав'язали.

Абсолютизація, центризм людини в системі «людина – природа», абсолютизація сфери «раціо» в людині та суспільстві, призвели до драматичних наслідків. Тому ХХ ст. – це період драматичних результатів епохи Модерну, епохи раціоналізму та період пошуків нових підходів до розуміння сутності людського буття і, власне, нової парадигми освіти.

Результатом пошуку «єдино правильної, істинної» системи філософії, етики, педагогіки, «єдино правильної, істинної» системи освіти в ХХ ст. стали ідеї та практика фашизму та комунізму. Особливих «успіхів» такий підхід досяг в період тоталітарного панування марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології.

Гуманітарні проблеми, з якими зіткнулось людство на рубежі тисячоліть, виносять на перший план ніцшеанський проект «переоцінки цінностей». Як відзначила у своїй праці «Поступ сучасних ідей» Жаклін Рюс [13, с. 11], «наше ХХ століття вкладається в образи й форми намальовані Ніцше», який розкриває знаки і симптоми великої хвороби європейської культури – нігілізму, завершеною формою якого є «смерть Бога». Це втрата віри в Бога, втрата смислу, знецінення, руйнація цінностей та ідеалів, на яких було споруджено західну цивілізацію, панування абсурду».

Після другої світової війни у всьому драматизмі постали питання: «Як можлива філософія після Освенціму?» (Т. Адорно), «Як можлива релігія після Освенціму?» (Г. Йонас), «Як можлива етика?» (К.-О. Апель).

Розвиток науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на Землі, потребував внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, першочергово у сферу освіти.

Спроба розробки неklasичної парадигми освіти. Реакцією на раціоналістичні та наративно-тоталітарні тенденції науки, філософії, педагогіки (освіти) стало абсолютизація плюралістичних, релятивістських, нігілістичних підходів. Ці ідеї розвивались в філософії ХХ століття (філософських концепціях екзистенціалізму, теоріях постмодерну) та вплинули на розвиток теорії та практики освіти (особливо у другій половині ХХ ст.), сформувавшись у неklasичну парадигму освіти.

У другій половині ХХ ст. відбувається зміна цивілізаційних основ розвитку людства – воно переходить до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. У філософії та культурі починає домінувати підхід, який визначається як ситуація Постмодерну, яка визначається гетерогенністю, мінливістю, багатоваріантністю, плюралістичністю, відносністю, скептицизмом. Світ характеризується безпрецедентним зростанням випадковості, нестійкості, динамізму та непередбаченості.

Але будь-яка абсолютизація принципів плюралізму, релятивізму, відносності в філософії, етиці, освіті також веде до негативних наслідків, особливо в сфері цінностей, моралі.

Тому, на межі ХХ і ХХІ ст. питання смислів, ідеалів знову загострюється. Постмодерн, особливо в його крайній, "анархічній" формі, не зміг запропонувати конструктивну альтернативу (або альтернативи) тим нігілістичним процесам ХХ ст., провісником яких був Ф. Ніцше. Тому переживши «смерть Бога», розпач, зневіру, страх нігілізму західна цивілізація виходить на новий рівень «переоцінки цінностей», який полягає в пошуку, відкритті нових смислів. Але досвід епохи нігілізму та дискурсу філософії постмодерну визначають нові основи, принципи пошуку таких смислів.

Відносність, анархія в своєму кінцевому результаті теж веде до тоталітаризму, але в його основі не раціо, а сила. Це призведе до примітивної, біологічної форми класичної парадигми.

Формування постнеklasичної (сучасної) парадигми освіти. Що нам далі робити? Ми розділені на тих, хто вимагає повернутися до пошуку єдино правильних відповідей на всі питання, та тих, хто вважає, що взагалі не повинно бути усталених, нормативних, імперативних норм в житті людини, в основі життя плюралізм, кожен має право на свою істину. Що далі?

На сьогодні класична парадигма освіти, яка базувалась на принципах раціоналізму, імперативності, тоталітарності, практично вичерпала себе і не завжди відповідає вимогам сучасного суспільства. Дослідники освіти однак стають у визначенні стану класичної парадигми як кризового [14, с. 13 – 14].

По-перше, її сциєнтистський, раціонально-знаннєвий, технократичний характер суперечить потребам гуманізації, «олюднення» знання в сучасному суспільстві. Переді мною сидить не комп'ютер, не машина, не раціональна схема, а особистість. Переді мною не просто людина, у якій крім комп'ютера в голові, у душі нічого більше немає, а цілісна особистість, синтез, гармонія, розуму, почуттів, біологічних потреб.

По-друге, тому, що вона є, на думку представників Римського клубу, «підтримуючою освітою», переважно зорієнтованою на репродуктивне знання. Процес навчання зводився до здобування знань, умінь, навичок шляхом поступового накопичення матеріалу, до шаблонного його застосування і різних видах діяльності.

По-третє, поряд із раціоналізмом, як однієї з провідних засад класичної парадигми освіти, «великих втрат» зазнала ідея про універсальність європейських цінностей та форм життя. І, головним чином, під впливом глобалізації комунікативної практики людства.

По-четверте, пошук нових моделей освіти зумовлений необхідністю розробки механізмів адаптації людини до мінливого світу, а також зростанням розбіжності між відносно сталими пізнавальними можливостями і світом, що все більш ускладнюється.

У сучасну інформаційну епоху неможливо повернутися до ідей, пошуку однієї теорії та практики буття людства. З іншого боку, абсолютизація плюралізму, відносності призведе до анархії, до нестійкості суспільної системи, її руйнації, веде до хаосу.

Що будемо робити? Шукати консенсусу комунікації, у діалозі. Іншого не знаходимо. Намагатися побачити позитивні моменти в різних підходах, спробувати їх поєднати, синтезувати, спробувати знайти спільне в різних підходах, «істинне» у відносному, знайти той мінімальний статичний момент, який би нас об'єднав, який би регулював систему в ситуації нестабільності, плюральності, відносності.

Постнекласична філософія освіти, як і некласична, базуються на відмові від абсолютних істин, плюралізмі ідей, світоглядів, цінностей, методологічних принципів. Але постнекласична філософія освіти, на відміну від некласичної, не абсолютизує «відмову від істин» та «плюралізм», а акцентує увагу на діалозі ідей, світоглядів, цінностей, і виробленні за допомогою діалогу мінімуму загальних ідей, норм, які будуть нормативними, регламентуючими, які будуть імперативними при залишенні основного поля для свободи, творчості, вибору, діяльності особистості.

На думку видатного мислителя ХХ ст. К. Ясперса, найважливіші ідеї нової парадигми освіти полягають у наступному: 1) вимоги «обов'язкового для всіх порядку» повинні бути зведені до того мінімуму, який може бути вільно прийнятий представниками всіх різноманітних видів світогляду; 2) суперечності, які виникають між представниками різних видів світогляду, повинні вирішуватись завдяки їхній доброзичливій комунікативно-діалоговій взаємодії; 3) головна мета цієї взаємодії полягає в пошуках кращого вирішення проблеми поєднання обов'язкового для усіх порядку з його проявами в різних формах світогляду [1, с. 38].

Як зазначає в своїй праці «Мораль і комунікація» представник одного із найвпливовіших напрямків сучасної західної філософії – комунікативної філософії, Ю. Габермас, «замість накидати всім максимуму, яку я хочу зробити універсальним законом, я повинен запропонувати їм цю максимуму, щоб вони перевірили в процесі дискусії обґрунтованість її претензій на універсальність» [13, с. 556].

Важливим аспектом формування сучасної парадигми освіти є також явище та поняття «відповідальність».

Процес «реабілітації етики» та «переоцінки цінностей», починаючи з 70-х років ХХ ст., значною мірою відбувається під впливом філософських, світоглядних проектів, які відомі під назвами «етика відповідальності» та «комунікативна філософія (етика)» і які взаємопов'язані як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Спроба розробки теорії етики відповідальності здійснена в книзі А. Швейцера «Культура і етика» [16]. Учений головним моральнісним принципом життя людини визначає «благоговіння перед життям». Добро є те, що служить збереженню життя (життя людини, тварини, рослини), зло є те, що знищує життя або перешкоджає йому. Етика – безмежна відповідальність за все, що живе.

У проекті етики для технологічної цивілізації, запропонованому Г. Йонасом у книзі «Принципи відповідальності» [7], сформульовано *категоричний імператив для сучасної доби*: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі». Саме цей імператив, у різних його варіантах, став базовим принципом подальшого розвитку етичних засад політики, економіки, науки, педагогіки та ін.

Становлення нової парадигми освіти ускладнюється ще тим, що воно відбувається в середовищі нової цивілізаційної епохи – постіндустріальної, інформаційної, які несуть з собою відповідні суспільні, моральні виклики. Сучасна освіта не тільки не встигає орієнтуватися в плані технології освіти, особливо вищої

освіти, але навіть не встигає з філософським, концептуальним, теоретичним осмисленням проблем освіти. Особливо це стосується вітчизняної філософії та педагогіки вищої освіти.

Узагальнюючи питання філософських концепцій освіти, можемо зазначити, що раціоналістичний, тоталітарно-імперативний світогляд, орієнтував людину на постійне перетворення світу в своїх інтересах за законами розуму. Ірраціоналістичні тенденції ситуації Постмодерну відкидають абсолютизацію раціональності, нормативності, визначеності епохи Модерну та абсолютизують плюралістичні підходи в поглядах на світ та способах їхнього вирішення. Сьогодні набуває значення інший світоглядний підхід: людина повинна визначити «своє місце» в системі універсального світопорядку (природа, суспільство), «впорядкувати своє індивідуальне буття за законами універсального світопорядку» [14, с. 7]. Основою вирішення проблем повинні стати взаємодія (Я – Інший), діалог плюральностей та відповідний комунікативний консенсус.

У суспільному аспекті можемо визначити наявність в історії розвитку освіти *авторитарної* та *демократичної* парадигм.

У західних суспільствах авторитарна парадигма була, тією чи іншою мірою, домінуючою до середини ХХ ст. У вітчизняній освіті авторитарна парадигма освіти домінувала до початку 90-х років ХХ ст. З початку 90-х років ХХ ст. відбувається процес становлення в Україні *демократичної парадигми* освіти.

До проблеми визначення нової парадигми філософії освіти можемо також підійти, усвідомивши смисл слів відомого філософа В. Франкла, який в своїй праці «Людина в пошуках смислу» [15] зазначає, що «свобода – це ще не все, свобода – це тільки половина правди. Ось чому я пропоную, щоб статую Свободи на східному березі доповнили статуєю Відповідальності на західному». Тому, формула сучасної парадигми освіти буде такою: «Свобода – Відповідальність» («Freedom – Responsibility») (F – R).

Висновок. Раціоналістичний, тоталітарно-імперативний світогляд, орієнтував людину на постійне перетворення світу в своїх інтересах за законами розуму. Ірраціоналістичні тенденції ситуації Постмодерну відкидають абсолютизацію раціональності, нормативності, визначеності епохи Модерну та абсолютизують плюралістичні підходи в поглядах на світ та способах їхнього вирішення. Сьогодні значення набуває інший світоглядний підхід: людина повинна визначити «своє місце» в системі універсального світопорядку (природа, суспільство), упорядкувати своє індивідуальне буття у відповідності до його законів; основою вирішення проблем повинен стати діалог плюральностей та відповідний комунікативний консенсус.

Література

1. Андрущенко В. П. Про концептуальні засади філософії освіти України / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай // Практична філософія. – 2004. – № 2. – С. 35 – 43.
2. Базалук О.О. Філософія освіти : навчально-методичний посібник. / О. О. Базалук, Н. Ф. Юхименко. – К. : Кондор, 2010. – 164 с.
3. Горбатюк Т. В. Специфіка формування та ідеали постнекласичної парадигми освіти / Горбатюк Т. В. // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 1(109). – К., 2012. – С. 3 – 12
4. Гульга А. Кант / А. Гульга. – М.: Молодая Гвардия, 1977. – 303 с.
5. Закон України «Про Вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
6. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
7. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Ганс. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
8. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті / Клепко С. Ф. – Полтава : ПОІППО, 2006. – 328 с.
9. Кулик О. В. Становлення новітньої вітчизняної філософії освіти: євроінтеграційний контекст / Кулик О. В. // Вища освіта. – 2016. – № 2. – С. 48 – 56
10. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навчальний посібник / В. С. Лутай. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
11. Прищак М. Д. Трансформація освіти України: пошук парадигми / Прищак М. Д. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 35 Серія: Педагогіка і психологія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – С. 30 – 33
12. Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем / М. І. Романенко. – Дніпропетровськ : Вид. «Промінь», 2000. – 160 с.
13. Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
14. Філософські абриси сучасної освіти: монографія / Ред. І. Предборська. – Суми: Університетська книга, 2006. – 226 с.
15. Франкл В. Э. Человек в поисках смысла / Франкл В. Э. – М.: Прогресс, 1990. – 418 с.
16. Швейцер А. Культура и этика / Швейцер А. – М.: Прогресс, 1973. – 344 с.

References

1. Andrushchenko V. P. Pro kontseptualni zasady filosofii osvity Ukrainy / V. P. Andrushchenko, V. S. Lutai // Praktychna filosofii. – 2004. – # 2. – S. 35 – 43.
2. Bazaluk O.O. Filosofii osvity : navchalno-metodychnyi posibnyk. / O. O. Bazaluk, N. F. Yukhymenko. – K. : Kondor, 2010. – 164 s.

3. Horbatiuk T. V. Spetsyfika formuvannia ta idealy postneklasychnoi paradyhmy osvity / Horbatiuk T. V. // Multyversum. Filosofskyi almanakh. – Vyp. 1(109). – K., 2012. – S. 3 – 12
4. Gulyga A. Kant / A. Gulyga. – M.: Molodaya Gvardiya, 1977. – 303 s.
5. Zakon Ukrainy «Pro Vyshchu osvitu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
6. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
7. Yonas Hans. Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii / Yonas Hans. – K. : Libra, 2001. – 400 s.
8. Klepko S.F. Filosofiia osvity v yevropeiskomu konteksti / Klepko S. F. – Poltava : POIPPO, 2006. – 328 s.
9. Kulyk O. V. Stanovlennia novitnoi vitchyznianoï filosofii osvity: yevrointehratsiinyi kontekst / Kulyk O. V. // Vyshcha osvita. – 2016. – # 2. – S. 48 – 56
10. Lutai V. S. Filosofiia suchasnoi osvity : navchalnyi posibnyk / V. S. Lutai. – K. : Mahistr-S, 1996. – 256 s.
11. Pryshchak M. D. Transformatsiia osvity Ukrainy: poshuk paradyhmy / Pryshchak M. D. // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. 35 Serii: Pedahohika i psykhohohiia: Zbirnyk naukovykh prats. – Vinnytsia, 2011. – S. 30 – 33
12. Romanenko M. I. Osvitnia paradyhma: henezys idei ta system / M. I. Romanenko. – Dnipropetrovsk : Vyd. «Promin», 2000. – 160 s.
13. Rius Zhaklin. Postup suchasnykh idei: Panorama novitnoi nauky / Per. z fr. V. Shovkun. – K.: Osnovy, 1998. – 669 s.
14. Filosofski abrysy suchasnoi osvity: monohrafiia / Red. I. Predborska.– Sumy: Universytetska knyha, 2006.– 226 s.
15. Frankl V. E. Chelovek v poiskah smysla / Frankl V. E. – M.: Progress, 1990. – 418 s.
16. Shvejcer A. Kul'tura i ehtika / Shvejcer A. – M.: Progress, 1973. – 344 s.